

UDC 01.161

DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0019

AZƏRBAYCANDA 40-50-Cİ İLLƏRDƏ FƏLSƏFƏNİN İNKİŞAFINDA MƏNƏVİ-ESTETİK AMİLLƏR

© 2020

Musayeva Vüsalı Kərəm, fəlsəfə və mədəniyyətşünaslıq kafedrasının dissertantı
Bakı Dövlət Universiteti

(1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov 23, e-mail: vusala.musayeva@gmail.com)

Xülasə. Azərbaycanda keçən əsrin 40-50-ci illərində bədii yaradıcılıqda (roman, povest, hekayə, tənqidi publisistika, hekəltəraşlıq, tətbiqi sənət sahələri, rəsmlər və s.) zəhmətkeş, cəfakəş, mərd insan obrazları yaradılır və təbliğ olunurdu. Yazıçılar, şairlər, rəssamlar, heykəltəraşlar və s. özlərinin bütün yaradıcı potensialını məhz həmin qəbildən olan əsərlərin yaradılmasına sərf etməyə çalışırdılar. Bir sözlə, əzəmətli əmək, çalışqanlıq, şücaət alqışlanır, mükafatlandırılır, nümunə kimi təqdim olunurdu. Eyni zamanda fəlsəfə, tarix və ədəbiyyat sahələrində “antileninçi” müyillərə qarşı mübarizə əsas vəzifələrdən biri sayılırdı. Bədii ədəbiyyat sahəsində ictimai şüura fəal təsir göstərmiş, xalqın bədii təfəkküründə, dünyanın bədii obrazlar vasitəsilə dərk edilməsində böyük xidmətləri olmuş C.Cabbarlı, M.Müşfiq, S.Vurğun, A.İsgəndərov, M.Şəhriyar və İ.Əfəndiyevin fəaliyyəti də nəzərdən keçirilməlidir. Bu görkəmli şəxsiyyətlər öz yaradıcı fəaliyyəti ilə xalqımızı mənəvi mədəniyyətində dərin iz qoymuş, milli təfəkkürün formalaşmasında, dünyanın xeyir və şər, gözəllik və eybəcərlik prizmasından yeni müstəvidə əks olunmasında müstəsna rol oynamışlar.

Açar sözlər: fəlsəfə, Azərbaycanda bədii fikrin inkişafı, marksizm-leninizm ideyaları, mənəvi-estetik inkişaf.

CULTURAL AESTHETIC TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF PHILOSOPHY IN THE 40-50S IN AZERBAIJAN

© 2020

Musaeva Vusal Kerem, PhD student, Department of Philosophy and Cultural Studies
Baku State University

(1148, Azerbaijan, Baku, Z. Khalilov St., 23, e-mail: vusala.musayeva@gmail.com)

Abstract. In the 40-50s of the last century, in Azerbaijan, writers, poets, artists, sculptors created and promoted in their works of art (novels, short stories, short stories, critical publications, sculpture, applied art, painting, etc.) images of working people countries of the Soviets, brave and selfless. Valuable work, dedication, discipline were presented as a model, such work was highly appreciated, rewarded and presented as a role model. At the same time, one of the main tasks in the field of philosophy, history and literature was the struggle against “anti-Leninist” tendencies. The activities of C. Jabbarly, M. Mushfig, S. Vurgun, A. Iskenderov, M. Shakhriyar and I. Efendiev, which actively influenced the public consciousness in the field of fiction, contributed to the formation of people’s artistic thinking, perception of the world through artistic images. These famous personalities had a profound influence on the development of spiritual culture and played an exceptional role in the formation of national identity, in reflecting the world in the minds of people in a new way, through the prisms of good and evil, beauty and ugliness.

Keywords: philosophy, the development of artistic thinking in Azerbaijan, the ideas of Marxism-Leninism, moral and aesthetic development.

КУЛЬТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ ФИЛОСОФИИ В 40-50-Х ГОДАХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

© 2020

Мусаева Вусал Керем, диссертант кафедры философии и культурологии
Бакинский государственный университет

(1148, Азербайджан, Баку, ул. З.Халилова, 23, e-mail: vusala.musayeva@gmail.com)

Аннотация. В 40-50-х годах прошлого века в Азербайджане писатели, поэты, художники, скульпторы создавали и пропагандировали в своих художественных произведениях (романы, рассказы, рассказы, критические публикации, скульптура, прикладное искусство, живопись и т.д.) образы трудящихся людей страны Советов, храбрых и самоотверженных. В качестве образца представлялся доблестный труд, самоотверженность, дисциплинированность, такой труд высоко ценился, вознаграждался и представлялся в качестве образца для подражания. В то же время одной из главных задач в области философии, истории и литературы была борьба с «антиленинскими» тенденциями. Деятельность Ч. Джаббарлы, М. Мушфига, С. Вургун, А. Искендерова, М. Шахрияра и И. Эфендиева, которые активно влияли на общественное сознание в области художественной литературы, способствовала формированию художественного мышления людей, восприятию мира через художественные образы. Эти известные личности оказали глубокое влияние на развитие духовной культуры и сыграли исключительную роль в формировании национального самосознания, в отражении мира в сознании людей по-новому, через призмы добра и зла, красоты и безобразия.

Ключевые слова: философия, развитие художественного мышления в Азербайджане, идеи марксизма-ленинизма, нравственно-эстетическое развитие.

Giriş. siyasi elita haqqında yaradıcılıq nümunələri həm də bəzi şəxsiyyətlər haqqında aşiq nümunələri olmuşdur. Eyni zamanda geoloji, coğrafi, bioloji ekspedisiyalar da həyata keçirilmişdir. Dövlətin iqtisadi qüdrəti artıqca adı çəkilən sahələrin inkişaf sürəti də artır, həyat səviyyəsi yüksəlir. Bununla belə inqilabi ruh və abu-hava cəmiyyətdən çəkilirdi. Sosialist ideologiya adlanan ideyalar və normalar sistemi əvvəlki sosial təcrübənin təkzibi, yenilərin geniş yayılması praktikasına əsaslanırdı. Sosializm inqilabi ruhlu ideyalar mənəvi mədəniyyət nümayəndələri vasitəsilə yayılır, təbliğ olunur, geniş xalq kütlələrinin şüuruna yeridilirdi. Aydınır ki, burada nəzəri-metodoloji əsas marksizm-leninizm olmuşdur. Təbii ki, bədii ədəbiyyat, publisistika, incəsənət sahələrində M.Qorki kimiləri alqışlanır və təbliğ

olunurdu.

Əsas məzmun. Mənəvi həyatın eybəcərliklərini ifşa edən, ən ziddiyyətli və kəskin vəziyyətləri cəsarətlə açıqlayan bədii söz ustalarından biri də C.Cabbarlı olmuşdur. Onun 1917-ci ildə yazdığı “Solğun çiçəklər” pyesində zamanənin sosial ədalətsizlik, qadın hüquqsuzluğukimi aktual problemlərinin ağrısı geniş oxucu kütləsinin nəzərinə çatdırılmışdır. İnsanların sosial təfəkküründə mənəvi əsaslar gücləndikcə onların dünyaya da münasibəti dəyişir. Tarixə münasibət, tarixi yaddaşın formalaşması baxımından onun 1918-ci ildə yazdığı “Nəsirəddin Şah” tarixi dramı olduqca önəmlidir. Burada kütləvi şüur, mənəvi dəyərlər məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanda baş vermiş qanlı hadisələr təsvir edilmişdir. O, öz əsərlərində

zəmanəsinin ruhunu, tələbatlarını duyaraq bunların bədii formada ifadəsini vermişdir.

Maraqlı epik əsər olan "Bakı müharibəsi" (1919) əsərində o, Bakının erməni-bolşevik qüvvələrindən azad olunması məsələsini araşdırır. Burada qardaş türk və Azərbaycan xalqlarının birgə mübarizəsi təsvir edilmişdir (Sovetlər dövründə həmin əsər qadağan olunmuşdu) [1]. Sovet dövründə yazdığı "Oqtay Eloğlu" və "Aydın" pyeslərində C.Cabbarlı insanpərvərlik və şəxsiyyət azadlığı məsələlərinə münasibətini bildirmişdir. Nəhayət, 1928-ci ildə o, məşhur "Od gəlini" pyesi yazmış, burada Azərbaycan xalqının ərəb işğalçılarına və yerli feodallara qarşı mübarizəsindən bəhs etmiş, dini fanatizmi inkışafa əngəl törədən amil kimi nəzərdən keçirmiş, azadlıq ideyalarını tərənnüm etmişdir [1, s.181]. Onun yaradıcılığında gender problematikası xüsusi yer tuturdu. Sosial fəlsəfə sahəsinə aid olan bir çox problemlərlə yanaşı mütəfəkkir sənətkar cəmiyyətdə formalaşan sosial-mənəvi əyintilərdən, insan hüquqları və azadlıqlarının pozulmasından bəhs edirdi.

Ümumiyyətlə, C.Cabbarlı öz dövrünün nəbzini çox yaxşı duyur, buna münasibətini mümkün qədər əhatəli və hərtərəfli bildirməyə çalışır. Sovet dövründə kənddə baş verən hadisələri təsvir edən C.Cabbarlı kənd adamlarının yaşadığı sosial-mənəvi iztirabları çox yaxşı başa düşür və bu barədə öz fikirlərini oxucularla bölüşdürürdü. Aydındır ki, müqavimət göstərənləri sovet rejimi "mürtəcə qüvvələr", "köhnəliyin tərəfdarları" adlandırır. C.Cabbarlı xalqa olan bu təzyiqlərin mahiyyətə etibarilə nə demək olduğunu yaxşı başa düşürdü. Ümumilikdə C.Cabbarlı Azərbaycan fəlsəfə tarixində özünəməxsus iz qoymuş, burada bir çox ideyaları (əxlaq, mənəviyyət, estetik şüur, dini şüur, sosial-siyasi təfəkkür, milli özünüdərk və s.) bədii obrazlar vasitəsilə əks etdirmişdir. C.Cabbarlının irsi, onun bir çox sahələrdə gərgin işi ictimai şüurun bir çox sahələrinə təsir etmiş, dövrün tələblərinə uyğun təfəkkür tərzinin formalaşmasına kömək göstərmişdir.

Tədqiq olunan dövrün daha bir görkəmli nümayəndəsi, ictimai xadim və yazıçı Nəriman Nərimanov (1870-1925) olmuşdur. Böyük zəka sahibi, fəal, qaynar təbiətə malik olan N.Nərimanov ictimai fəaliyyətlə yanaşı həm də bədii yaradıcılıqda özünü sınamışdır. Onun gənc yaşlarında yazdığı "Nadanlıq" (1895) pyesi, "Dilin bəlası", "Bahadır və Sona" əsərləri az bir müddətdə ona şöhrət gətirmişdir. Bu əsərlərdə qəhrəmanların mənəvi aləmi, onların arasında formalaşan sosial-psixoloji münasibətlər önə çəkilir, onlara münasibət bildirilir. Beləliklə, sosial mühitin real hadisələri, sosial strukturda qruplar və fərdlər arasında formalaşan münasibətlər müəllifin diqqət mərkəzində olmuşdur. Başlıca vəzifələrdən biri isə cəmiyyəti ətəldən qurtarmaq, buradakı mənəvi-psixoloji durumu öz köklərinə, saf mənəvi əqidəyə, xalq ruhuna yönəltmək idi. N.Nərimanov cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi və iqtisadi dəyişikliklərə öz münasibətini bədii dil vasitəsilə ifadə etməyə çalışır.

Milli oyanışa çağırışlar ilk növbədə onun publisist əsərlərində səslənirdi. Vəziyyətdən, yaşadığı şəraitdən asılı olmayaraq, Nərimanov fəal ictimai fəaliyyətə qovşulur, mədəni-kütləvi tədbirlərdə, siyasi maarifçilik işlərində yaxından iştirak edirdi. Yorulmadan siyasi-təşkilati sahədə çalışan N.Nərimanov siyasi fəlsəfənin bir çox aktual problemlərinə ciddi maraq göstərirdi. Real vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək, milli mənəfə və dəyərləri gözləmək, tarixin aparıcı qüvvələrinin nisbətini araşdıraraq düzgün nəticəyə gəlmək bacarığı Nərimanovun siyasi-fəlsəfi fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. N.Nərimanovun siyasi-fəlsəfi irsi indi də öz əhəmiyyətini saxlayır.

Mühüm dövrün görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, estetik fikrin zənginləşdirilməsində ciddi xidmətləri olan, burada özünəməxsus dəyərlər sistemini bərqərar etməyə çalışan Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadə (Cavid) (1882-1941) olmuşdur. Hüseyn Cavid istər publisistika, istərsə də bədii nəsr və şeir sahələrində insan mənəviyyatının ən dərin qatlarına nüfuz edərək, burada ümumbəşəri, humanist məzmun axtarırdı. Onun yaradıcılığı lirik-romantik yönündən tədricən realizm səmtində inkişaf edərək dövrün ən ağırlı,

ziddiyyətli məsələlərin həllinə istiqamətlənmişdi. Cavid öz əsərlərində müsbət əxlaqi keyfiyyətləri zəngin estetik formalarda ifadə etmək işində yüksək zirvələrə çatmışdı. Məsələn, "Ana" faciəsində (1913) o, "sadə insanlarda olan nəəciblik, sədaqət, mərdlikdən danışır, "Maral" ("Zavallı qadın") faciəsində şəxsiyyət və qadın azadlığı məsələsini qaldırır... Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə hökm sürən sosial ədalətsizlik və bu ədalətsizliyin insanların taleyinə təsirini göstərmişdir" [1, s. 192-194].

Onun yaradıcılığında sosial fəlsəfə sahəsinə aid bir çox problemlər, (o cümlədən sosial qruplar, sosial ziddiyyətlər, insan hüquqları və azadlıqları, şəxsiyyətin sosiallaşması, şəxsiyyətin cəmiyyətdə fəal həyat mövqeyi, insan təfəkkürü və dünyagörüşü, milli psixologiya və milli ideologiya, etik problemlər, dünyanın gözəllik və eybəcərlik prizmasından qavranılması və s.) nəzərdən keçirilmişdir.

Cavidi düşündürən sosial-fəlsəfi problemlər sırasında beynəlxalq əlaqələr və bu sahədə problemlər, o cümlədən türk xalqlarının tarixi keçmişi və indiki durumu, burada integrasiya məsələləri də olmuşdur. Şəxsiyyət probleminə, onun mənəvi aləminə, peşəkarlıq və sosial-psixoloji keyfiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, o, "Səyavuş", "Xəyyam" tarixi dramlarında tarixi şəxsiyyətlərə öz münasibətini bildirmişdir. Həmin şəxsiyyətlərlə xalq, kütlə arasında formalaşan münasibətlər, qüsurlu siyasi rejim şəraitində burada yaranan fəsadlar araşdırılmışdır. Burada Cavidin vətənpərvər ruhu, mübariz mövqeyi açıq-aşkar özünü göstərir. Lakin 1937-ci ildə Cavidin "vətənpərvərlik ideyaları", türk dünyasının birləşməsi bir zaman şan-şöhrətini özünə qaytarmaq çağırışları qırmızı imperiyanı bərk narahat edirdi... Nəticədə pantürkizm və panturanizmdə, Türkiyə xeyrinə cəsusluqda günahlandırılan Cavid ağır həbsxana həyatına dözə bilmədi və 1941-ci ildə Rusiyanın İrkutsk vilayətində vəfat etdi" [1, s. 194].

Cavidin yaradıcılığında olan bədii-estetik və mənəvi-əxlaqi fikir zənginliyi təqiblərə baxmayaraq, xalqın milli yaddaşında əbədi həkk olunubdur.

Müharibə Azərbaycanın bütün həyat fəaliyyəti sahələrinə, o cümlədən elmin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Almanıyanın məğlub olması, yeni koalisiyanın yaranması dünya xəritəsində, ilk növbədə Avropada yeni sistemlərin, yeni siyasi prioritetlərin təşəkkül tapmasına gətirib çıxartdı.

Belə şəraitdə SSRİ-nin mövqeləri möhkəmləndi, iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni inkişaf üçün yeni imkanlar yarandı. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası da bu işə öz töhfəsini verməyə çalışdı. Ölkənin müharibə şəraitindən dinc həyat formasına keçidi sürətləndirmək üçün xalq təsərrüfatının bütün sahələri sürətlə inkişaf etməli idi. Azərbaycanın təbii yeraltı və yerüstü xammal ehtiyatları, kənd təsərrüfatı üçün münasib şərait elmin inkişafına bir zəmin yaradırdı. Azərbaycan Elmlər Akademiyasında, sahə institutlarında geologiya, coğrafiya, tarix, iqtisadiyyat, fəlsəfə və bir çox digər istiqamətlərdə maddi sıxıntılara baxmayaraq, ciddi tədqiqatlar aparılırdı. Bu işi həyata keçirmək üçün ali məktəblərdə mütəxəssis kadrlarının hazırlığında da canlanma müşahidə olunurdu.

Həmin dövrü xarakterizə edən Ə.Sultanlı yazır ki, "XX əsrin birinci rübü Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində siyasi məfkürələr və ədəbi üslubların çarpışma dövrüdür. Demokratik görüşlər, rus ictimai fikrinin ən qabaqcıl, mütarəqqi məfkürələrinə istinad edərək, Azərbaycan fikri aləminə nüfuz edən hər bir yabançı təsirlərə mübarizədə gədgədə üstünlük qazanırdı. M.F.Axundovun mənəvi tərbiyəsi ilə ictimai mübarizə meydanına daxil olmuş gənc qüvvələr incəsənət, ədəbiyyat, mətbuat aləmində xalq mənəfinin sadıq keşikçiləri kimi vuruşmağa başlamışlar" [2, s. 77-86].

Tədqiqatçılar aydın başa düşürdülər ki, həmin dövrün mənəvi, mədəni təmsilçilərinin yaradıcılığında maarifçiliyin, zəmanənin yeni tələbləri öz əksini tapmış, varislik əlaqələri aydın şəkildə təzahür etmişdir. Məsələn, Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığından söhbət gedirsə, demək olar ki, onun komediyalarında sosial həyatın bütün çalarları, mənəvi dəyərləri, normaları, dünyagörüşü xüsusiyyətləri təsvir edilmişdir. Həmin əsərlərdə xalqın ruhunda yaşayan yumor,

gələcəyə ümid, mənəvi sərvətlər, adət-ənənələr öz əksini tapmışdır. Sosial problemlər sırasında sosial bərabərsizlik təzahürləri, müxtəlif nəsilərin dəyərlərinin toqquşması və bir çox digər mənəvi-əxlaqi məsələlər var.

Güclü dövlətin formalaşması üçün bilikli, müvafiq peşə bacarıqlarına yiyələnən kifayət qədər mütəxəssis kadrların olmasının vacibliyini başa düşən hökumət ilk növbədə savadsızlığın ləğvini, yeni iş yerlərinin açılmasını, elmin strateji sahələrinin inkişafını təmin etməli idi. Aparılan islahatlar nəticəsində əhalinin sosial rifahı müəyyən qədər yüksəldi, savadsızlıq ləğv edildi, ziyalı təbəqəsi formalaşdı, vahid ideologiya çərçivəsində yeni dünyagörüşü formalaşmağa başladı.

Bütün qeyd edilən proseslər fəlsəfi düşüncəyə, insanların dünyagörüşünə təsir edərək, fəlsəfənin bir elm və tədris fənni kimi inkişafına səbəb olmuşdur.

XX əsrin 30-40-cı illərində ali məktəb sistemi sürətlə inkişaf edirdi. Məlumdur ki, əvvəlki peşəkar kadrların keyfiyyət tərkibi sovet quruluşunu bütövlükdə təmin etsə də, yeni şəraitdə onların fəaliyyəti siyasi-ideoloji tələblərə yetərinə cavab vermirdi. Məhz buna görə də vaxtaşırı müxtəlif “düşmə qruplaşmalar” ifşa olunur, “xalq düşməni” damğası ilə sürgün edilir və yaxud güllələnirdilər. Aparılan işlərin əsas istiqaməti ali məktəblərin struktur tərkibinin dəyişdirilməsi və oxuyan tələbələrin sayının artırılması olmuşdur. Nəticədə illər keçdikcə, ali məktəblərin fəaliyyətində mühüm irəliləyişlər baş verirdi. İlk növbədə sosial tərkibdə fəhlə sinfinin, kəndli əhalisinin nümayəndələrinin sayı artmışdı. Tədris planları və proqramları qurulmaqda olan yeni sosializm cəmiyyətinin tələblərinə uyğun olmalı idi. İdeoloji qarşıdurma şəraitində kapitalizm sistemində təhsilin vəziyyətinin sosializm şəraitindəkindən pis olması əsaslandırılırdı. Bunu biz V.M.Molotovun “Ali məktəb haqqında” məruzəsində görə bilərik. Məruzədə işsizliklə bağlı aparılan müqayisə sosializmin xeyrinə əsaslandırılırdı. Kapitalizm şəraitində məhz işsizliyə görə sosial qruplarda narazılıq artır, gələcəyə inamsızlıq yaranır. Bütün bu ideyalar marksizm fəlsəfəsi əsasında izah edilir və müvafiq ümumiləşdirmələr aparılırdı.

Hakimiyyətin siyasi platforması belə idi ki, dünyada iki qütb: kapitalizm və sosializm arasında mübarizə gedir, bu şəraitdə öz mövqe və prinsiplərini qorumaq və möhkəmləndirmək lazımdır. Təhsil sahəsində bir sıra, öz həllini gözləyən məsələlər var idi: kadr çatışmazlığı, onların keyfiyyət tərkibi, plan və proqramların tez-tez dəyişdirilməsi və qeyri-sabit olması, ali məktəblərin inzibati strukturlarının iş səviyyəsi, maddi bazanın zəifliyi, müasir dərslik və proqramların azlığı və s.

Marksizm-leninizm ideologiyasının tələblərindən biri də ideya-siyasi tərbiyənin həyata keçirilməsi idi. Ümumi dünyagörüşünün formalaşdırılması işində şüur uğrunda aparılan mübarizə olduqca əhəmiyyətli idi. İlk növbədə hər bir insanda dünyagörüşünün fəlsəfi əsasları təşəkkül tapmalı idi: bunun üçün ancaq gündəlik işlərlə kifayətlənmək yox, həm də tarixi hadisələribəşa düşmək və onlara qiymət vermək, inkişafın ana xəttini başa düşmək və s. Tələb olunurdu. İdeya- siyasi tərbiyədə sinfi mövqe, sinfi yanaşma aşkar surətdə qabardılırdı. İnsanın dünyaya münasibəti də bu yanaşma ilə müəyyən edilirdi. Bu yolda daim düşməni axtarışı aparılırdı: trotskiçilər, buxarınçılar əslində “xain və satqınlar” kimi qiymətləndirilirdi [3].

Buna baxmayaraq, elmi sahələr üzrə tədqiqatlar genişləndirilir, maraqlı nəticələr əldə edilirdi. Ən bacarıqlı və qabaqcıl bir sıra alimlər repressiya qurbanı olsalar da, humanitar, təbii və dəqiq elm sahələrində 20-30-cu illərdə müəyyən irəliləyişlər müşahidə olunurdu. Geoloji, coğrafi, bioloji ekspedisiyaların təşkili xüsusi qeyd olunmalıdır. Dövlətin iqtisadi qüdrəti artdıqca adı çəkilən sahələrin inkişaf sürəti də güclənirdi, insanların həyat səviyyəsi yüksəlirdi. Bu proseslər isə öz növbəsində insan təfəkkürünə, onun düşüncə tərzinə, dünyaya münasibətinə öz təsirini göstərirdi. Məsələn, yalnız 1937-ci ildə tarix və arxeologiya, dil və ədəbiyyat sahələrində Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən 5 ekspedisiya həyata keçirilmişdi. Bu zaman tarixi

memarlıq abidələri, yazılar öyrənilir, tarixi yerlərlə bağlı materiallar təhlil edilir, eyni zamanda Koroğlu, Lenin və Stalin haqqında, sosializm quruculuğu barədə aşıq mahnıları toplanılırdı. Deməli inqilabi ruh və abu-hava cəmiyyətdən çəkilmirdi. Sosialist ideologiyasının təqin etdiyi ideyalar və normalar sistemi əvvəlki sosial təcrübənin təkzibi, yenilərin geniş yayılması praktikasına əsaslanırdı. İnqilabi ruhlu ideyalar mənəvi mədəniyyət nümunələri vasitəsilə yayılır, təbliğ olunur, geniş xalq kütlələrinin şüuruna yeridilirdi. Aydındır ki, həmin fəaliyyət nəzəri-metodoloji əsas kimi marksizm-leninizməistinad edirdi [4].

Eyni zamanda xalqımızın mənəvi irsinin qorunub saxlanılması məsələsi də önə çəkilmişdi. Bu zaman ali məktəblər, Elmlər Akademiyası tərəfindən tədqiqatlar aparılır, çöl ekspedisiyaları keçirilir, sifahi xalq yaradıcılığı, xalq musiqisi, memarlıq abidələri üzrə kifayət qədər geniş material toplanılırdı. Məsələn, 1938-ci ildə yalnız bir ekspedisiya zamanı Tovuz və Şəki rayonları ərazisində yüzə yaxın mahnı, nağıl, əfsanə qeydə alınmışdı, M.F.Axundovun qohumların dilindən böyük mütəfəkkir haqqında xatirələr yazılmışdı. Şəmkir və Gəncə ərazisində bir çox qədim abidələr, arxeoloji tapıntıları öyrənilmişdi [5].

Aparılan elmi işlərin və əldə edilən nəticələrin müxtəlif sahələrdə, praktikada tətbiqinə diqqət güclənmişdi. Bundan əlavə, ümumi təhsil səviyyəsinin artması, orta ixtisas və ali məktəblərin fəaliyyəti əhalinin dünyagörüşünə, cəmiyyət, insan, məkan və zaman haqqındakı təsəvvürlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edirdi. Bununla belə, ideoloji buxov tədqiqatçıları beynəlxalq elmi əlaqələrdən (o cümlədən fəlsəfə sahəsində), mədəni integrasiya proseslərindən uzaqlaşdırırdı. Nəticədə təbii elmlər, xüsusilə də ictimai və humanitar elm sahələrində dünya elmindən xeyli dərəcədə təcrid olunma prosesi baş verirdi.

Tədrisdə, elmi tədqiqatlarda alimlər qarşısında qoyulan sərt tələblər həm elmi təfəkkürdə, həm də kütləvi şüurda formalaşan stereotiplərdə öz əksini tapırdı. 30-cu illərdə xalq təsərrüfatının yenidən qurulması işi əsasən başa çatdırılmışdır. Eyni zamanda sovet ideologiyasına qarşı çıxış edən, “xalq düşmənləri” adlanan Trotski, Buraxin, musavat-daşnak, burjua-millətçi qruplaşmalar tamamilə ləğv edilmişdi. Beləliklə, vahid ideologiyanın qərarlaşması pəsesi uğurla davam edirdi.

Bu prosesdə yeni ideyalar, stereotiplər də irəli sürülürdü. İlk növbədə eynilik, kollektivçilik, konformist yanaşmaların yolları araşdırılır, bir sıra nəaliyyətlər xüsusilə vurğulanırdı; Staxanov (zərbəçi əmək) hərəkəti, Şimal qütbünün fəthi, SSRİ Ali Sovetinə seçkilərin keçirilməsi, elm, mədəniyyət və incəsənətin bir çox sahələrində irəliləyişlər və s. - bütün bunlar yeni quruluşun obyektiv inkişaf xüsusiyyətlərinin formalaşmasını bildirir, insanların dünyaya münasibətində bir sıra dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxarırdı.

XX əsrin 20-50-ci illərində Azərbaycanda savadsızlıq tam ləğv olunmuş, ali məktəblər, təhsil sisteminin bütün formaları fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Qeyd olunan proseslər sistemlik olaraq, “düşməni” axtarışı ilə müşayiət olunurdu, hətta Elmlər Akademiyasında “yuva” qurmuş bir sıra burjua-millətçi qruplardan təmizlənmə prosesi aparılmışdı. Məlum olmuşdur ki, ən çox zərbə Tarix, dil və ədəbiyyat institutuna vurulmuşdur, çünki bu sahə sırf dərk etmə, tarixi yaddaş və tarixi şüurla bağlı məsələlərin araşdırılmasını həyata keçirirdi. Guya Azərbaycanda etnosların tarixi ilə bağlı materiallar təhrif olunur və yaxud elmi dövrüyyədən gizlədilir, Azərbaycan dilinə xüsusi tələbat olmadan ərəb, fars, osmanlı terminləri gətirilirdi, lakin xalq dilinin və rus dilinin imkanlarından heç də kifayət qədər istifadə olunmurdu.

İnkişaf, yeniləşmə meyillərin güclənməsində Azərbaycanın ənənəvi, maarifçi qüvvələrinin rolu olduqca böyük idi. Onlar mütərəqqi ideyaların ictimai şüurda möhkəmlənməsinə çalışırdılar. Bundan əlavə, ümumtəhsil məktəblərinin sayının artması, müharibədən sonrakı dövrdə dünyaya, onun elminə, təhsil sisteminə qovuşmaq imkanlarının artması müşahidə olunurdu.

Sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni-intellektual sahələrdə

baş verən dəyişikliklər yeni tələbatların formalaşmasına insanların şüurunda yeni xüsusiyyətlərin qərarlaşmasına səbəb olmuşdur. Artıq köhnə, ənənəvi münasibətlər xeyli dərəcədə sıxışdırılmışdı. Bunu, məsələn, iqtisadi şüurun adı və nəzəri səviyyələrində aydın görmək olardı. Sosializmin iqtisadi mexanizmi, bölgü və mübadilə, istehlak və istehsalın real surətdə həyata keçirilməsi adı şüur səviyyəsində əhəlinin müxtəlif qruplarında müəyyən stereotipləri formalaşdırdı. Bu stereotipləri əmək, birgə fəaliyyət, sosializm yarışı, zərbəçilik ənənəsi və s. kimi məqamlar əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilirdi. Bundan əlavə, kütləvi informasiya vasitələri, ədəbiyyat və incəsənət nümunələri sosialist iqtisadi fəaliyyət formaları və növlərini təbliğ edir, insan şüuruna birgə əməyin cazibədarlığını, dəyərliliyini aşılamağa çalışırdı. Nəzəri səviyyədə həm iqtisadi fəaliyyətin ümumiləşdirilməsi və təhlili aparılır, həm də mövcud nəzəri tədqiqatlar araşdırılır və qiymətləndirilirdi. Marksist fəlsəfi ideyalara istinad etməklə Azərbaycan iqtisadçıları iqtisadi həyatın tarixi, nəzəriyyəsi və praktikası problemlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Nəticə. Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə yeniləşmə prosesində mənəvi-estetik əsaslar məzmun və forma etibarilə əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşir, insanların fəaliyyətində və şüurunda özünəməxsus şəkildə öz əksini tapırdı. Bu əsaslar eyni zamanda fəlsəfi fikrin əhatəliliyini, insanların davranışının və fəaliyyətinin ən müxtəlif tərəflərinə nüfuz etmə imkanlarını artırırdı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Dəşdəmirov Ə. *Millət və cəmiyyət tarixin sərt dönəmində*. Bakı, Elm.2008. 344 s.
2. Ахмедов Э. *Философия азербайджанского просвещения*. В.: Азернешир, 1983, 290 с.
3. Аббасова Э. *Узеир Гаджибеков. Путь жизни и творчества*. Баку: Эльм, 1985, 200 с.
4. Əhmədov Ramin Muxtar o. *Azərbaycan dramaturgiyasının janr poetikası* (H.Cavid, C.Cabbarlı və S.Vurğun pyesləri əsasında). B, 2009. – 304 s.
5. Göyüşov Z. *Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində əxlaq məsələləri (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri)*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı: 1964, 190 s.
6. Hacıyeva Lalə. *Əhməd bəy Ağaoğlunun publisistikası (Kaspi qəzetinin materialları əsasında)*. B, 2006 171 s.
7. Həbibbəyli İ. *Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik*. Bakı, Nurlan.2007. 696 s.
8. Hüseynov H. *Dialektik və tarixi materializm haqqında*. B.: Azərnaşr, 1940. – 158 s.
9. Mirəhmədov Ə. *Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX-XX əsrlər)*. B.: Maarif, 1983, 364 s.
10. Xəlilov S. *Mədəniyyət fəlsəfəsi*, Bakı, Azərbaycan Unversiteti, 2007, 520 s.
11. Грэхэм Л.Р. *Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе*. Пер. с англ. М., Политиздат, 1991.: 480 с.